

**O'zbekistan Respublikasi baylanis, informatsiyalastiriv
ha'm telekommunikatsiya texnologiyalari ma'mleketlik
komiteti**

Tashkent informatsiyaliq texnologiyalari universiteti

No'kis filiali

Kompyuter injiniring fakulteti

4a telekommunikatsiya bag'dari student Ajibaeva Kamilanin'

«Geosiyosat» pa'ninen

O'z betinshe jumisi

Tema: Geografiya ham siyosat pa'ni arasindag'i baylanisliliq

Orinlag'an:

K. Ajibaeva

Qabillag'an:

t.i.k., S. Esbergenova

No'kis-2014

Reje:

1. Geografiya ha'm siyasat pa'nlerinin' geosiyasat pa'nine baylanislig'i.
2. Dunya kartasinin' qa'liplesiwinde siyasiy ha'm geografiyalik o'zgerislerdin' tasiri.
3. Geografiyalik ashiliwlar.

Geografiya ham siyosat pa'ni arasindag'i baylanislilik

Geosiyosat – har turli siyasiy protseslerdn' geografikaliq sharayatqa (oralikka) baylanisli halda rawajlanishin uyrenetugin pan xx asirde dunya siyasiy kartasinnin' tupten o'zgeriwi , territoriyali satsiyal ekologiyalaq ham demografikaliq mashqalardin' keskinlesiwi geosiyosat panine bolgan itibardi kushetip jiberdi.

Geosiyosat panin uyreniw geografiya, tariyx demografiya etnografiya , dintaniw , ekologiya, sotsiologiya askeriy panler , siyasattaniw ham basqa panler boyinsha da bilimlarga iye boliwdi talap etedi.

Geosiyosat tu'sinigin ilimga birinshi bolip 1916-jili shvetsiyali alim Rudolf SHellen kirgizgen. Onin' pikirinshe, ha'r anday ma'mleket bir pu'tin geografikaliq organizimi sipatta qaraliwi lazim. Geografikaliq organizimdi ayirim landshaft tu'rinde u'yreniw mu'mkin. Landshaft o'z na'wbetinde ta'biyiy, aymaqliq, sotsiyalliq, ekonomikaliq kompleks bolip esaplanadi.

Geosiyosat pa'ni siyasiy geografiya tiykarinda qa'liplesti ha'm rawajlandi.

Siyasiy geografiya du'niyadag'i ma'mleketlerdin' turaqli (statikali) jag'daydag'i spatlamasin du'ziw menen shug'illanadi. Siyasiy geografiyani ko'birek ma'mlekettin' jaylasiw, aymatin' formasi, o'lshemleri, shegaralari, xojalig'i, xaliquin' sawatlilik da'rejesi, ma'deniyati qiziqtiradi.

Geosiyosat pa'ni siyasiy protseslerdin' geografikaliq ma'kandag'i o'z-ara qatnashqlarin ,olardin' Jerge ham madiniy faktorlarga tasirin uyrenedi . Geosiyosat panin tiykarig'i itibardi tabiiy ortaliq faktorlarin askeriy siyasiy ekonomikaliq ham ekologiyaliq qawipsizlik maqsatlarinde aktiv paydalaniwg'a qaratadi .

Geosiyosat pannin' uyreniw obiekti planetaliq (planetar) makan , geosiyosat prosesleri ham hadiyseleri . planetaliq makan quraqliq suw (dunya okeani), hawa abig'i, mamleketler ham olardin' resuslari kiredi .

Geosiyasatning tiykarigi waziypasi, ya'ni uyreniw pridmeti planetaliq makandi qadagalaw bolip tabiladi.

Bunda geosiyasiy faktorlarga tomendegiler kiredi:

- geografiyalik (geografiyalik orni, tabiiy resurslari);
- siyasiy (siyasiy dizimdi, mamleket shegaralari, jamiyettin sotsiyal qurami tiykaridagi eriskeliklarning barligi);
- ekonomikalik (ondiris kushlerinin quwati ham qurami, xalictin turmish darejesi, strategiyaliq qori ham mobilizatsiyaliq quwatlari);
- askeriy (quralli kushlerinnin ulkenligi, quwati, askeriy tayarlighi, askeriy kadrlar tayarlaw jagdayi);
- ekologiya (sheklengen yaki tawsilatugin ham tawsilmaytugin resuslarga bolgan demografiyalik basim, shiyki zat resuslarinin azayiwi ham tawsilawi, xaliq tuqmis darejesinin o'zgeriwi);
- demografiyalik (xaliq sani, osiw pati, tigizligi ham qurami);
- madeniy-adminstrativlik (konferansiyalar, millet ham urip-adetler, miynet konlikpeleri, ilim, bilimlendiriw, den-sawliqti saqlawdin rawajlanganligi, urbanizatsiya darejesi ham basqalar). Joqaridagi faktorlardi geosiyasiy jaqtan analiz etiw ush bagdarda alip bariladi: a) sotsiyalliq-siyasiy jagdaydi olarning belgili bir aymaq ham waqit dawaminda rawajlanishi menen baylanisli turde izertlew; b) belgili bir aymaq xaqqindagi xaqiqiy maglumatlardi ayrim jagdaylarda putkilley qarama-qarsi korinishler jagdaylar menen salistiriw; d) orindi ozgertiw boyinsha siyasiy strategiyaning amalge asiriwidi boljaw.

Dunya kartasining o'zgriwinde uliwma tariyxiy geosiyasiy o'zgerisler o'z ta'sirin tiygizbesten qalmadi. Bul uliwma geografiyalik ha'm siyasiy o'zgerislergeda alip keldi.

Adamzat ja'miyetinin' klaslarga bo'linishi menen ma'mleketler payda boldi.

Dunya ju'zinin' siyasiy kartasi du'zile basladi. Dunya ju'zinin' siyasiy kartasi adamzat dunyasining ko'p a'islik tariyxinda urislardin', sotsialliq revalyutsiyalardin' ta'qibislaridin' ta'siri astinda o'zgerip turdi.

Ilimiy a'debiyatlarda du'nya ju'zi siysiy kartasinin' qa'liplesiwini bir neshe da'wirlerge bolingen.

A'yyemgi da'wir. Bul qul iyelewshilik da'wirdi o'z ishine aladi. Bes min' jillar burin Afrika ha'm Aziyada hasil topiraqli Nil, Tigir, Evfrat, Hind, Gang, Xuanxe da'ryasinin' alaplarinda birinshi ma'mleketler du'zilgen. Ko'p son' bunnan u'sh min' jilg'a shamalas burin Evropada Gretsiya, Rim ma'mleketleri du'zildi GMDA ellerinin' aymag'inda a'yyemgi mamleketler urartor boldi. Solay etip bul da'wir a'yyemgi ma'mleketler bolgan Ayyemgi Misr, Karfagen, Ayyegi Gretsiya, A'yyemgi Rim t.b. ma'mletlerinin' rawajlaniwi ha'm quriliwi menen sipatlandi.

Bul ma'mleketler du'nya ju'zlik tsivilizatsiyanin' rawajlaniwinda u'lken u'les qosti. Sol waqittin' o'zinde aymaqliq o'zgerislerdin' basli qurami uris ha'reketleri boldi.

Orta a'sir [V – XV a'sirler] bul feodalizm da'wiri. Qul iyelewshilik qurilisi da'wirindegi ma'mleketlerge qarag'asnda feodal ma'mleketlerdin' siyasiy isleri quramalirag ha'm ha'r tu'rli boldi.

Bizin' eramizdin' VII-VIII a'sirlerdin' Shig'is araflardin' feodalliq ma'mleketleri payda boldi. Ulli geografiyalig ashiliwlarg'a deyin du'nya ju'zinin' siyasiy kartasi bir-biri menen baylanissiz ayirim aymaqlardan ibarat boldi. O'zinin' ko'lemi boyinsha arab xalifati Rim imperiyasidan u'lken boldi. Sonnan xalifat o'z aldina bir qansha ma'mleketlerge bo'linip ketti. XI a'sirdin' yariminda en' iri bag'dat xalifatinin' turkler jawlap aldi.

XIII a'sirdin' basinda Shin'g'is-xan basqarg'an qa'wimlerinin' iri Mongoliya imperiyasi du'zildi. Mongol xanlari Qitaydi basip aldi, Rus kinyazlari Usniya ha'm Vengriyag'a basip kirdi. Ezilgen xaliqlardin' jiye-jiye ko'terilisleri, ishki o'z ara urislar, ja'njeller XIV a'sirde Mongoliya imperiyasinin' tarqaliwina alip keldi. Shig'is Rim imperiyasi bolg'an Bizantiyani XV a'sirdin' ortasinda turkler basip aldi. Evropa menen shig'is arasindag' ten'iz joli Osman imperiyasinin' qadag'alaw astina asti tu'sti. Bul waqitta Konstantinapol Evrofa

menen Aziyanin' ortasindagi iri da'lda'lshilik orayi edi. Endi ma'mleketler Hindistang'a jollar izlewge majbur boldi.

Feodalizm da'wirinde Vizantiya, muqaddes Rim imperiyasi, Angilya, Ispaniya, Portugaliya, Kiev rusi tb basqa ma'mleketleri bar edi. Jan'a joldi izlew en' da'slep Fartugaliya menen Ispaniya kiristi. 1420-jili Fartugaliya, Madeyra, Azar atawlarina, qulliq jag'alarin [Afrina] birinshi bolip Alp kolonyasin du'zdi. Ispanyali Xristapor Kolumba ekspedetsiyasi Atlantika okeani arqali Hindstang'a jol islep 1492-jili-1502-jillari tort ekspedetsiya jasap Orayliq Amerika ha'm Qubla Amerikanin' arqa bo'limin ashadi, Amerikanin' Ispaniya o'z kolonyalarina aylandira baslaydi.

Kuba atawinda Evropalilar birinshi ret ma'kkeler, kortepeller temekini ko'rdi. Son' bul eginler du'nya ju'zine tarqaldi. Birinshi bolip 1494-jili Fartugaliya Ispaniya Tordeslyas shartnamasi boyinsha du'nya ju'zin o'z ara bolisedi. Usi sha'rtnamag'a muwapiq Azor atawlarinan batista jatirg'an jan'adan ashilatug'in jerler Ispaniyaga shig'ista jaylasqan jerler Portugaliyag'a tiyisli dep jariyalaydi.

Basko da Gama plotiliyasi 1498-jili Portugaliyanin' Lissavon portinan shig'ip Afrikani aylanip, Hind okeyanin keship o'tip Hindstang'a shig'adi. 1499-1504-jillari Amerika vespuchchiydin' ten'iz sayaxatlarinin' na'tiyjesinde Qubla Amerika izzertlenedi. 1464-jili Hindstang'a afanasiy nikitin qurg'an arqali jol ashadi. 1497-jili anglishanlardin' DJON KOBOT basqarg'an ekspedetsiyasi Birstolden shig'ip Arqa Amerikag'a baradi ha'm kolonyalarin du'zedi. 1519-1522-jillari Magellan ha'm onin' joldaslari arqali du'nya ju'zin aylanip shig'adi.

Ulli geografiyalik ashiliwlar batis Evropanin' du'nya ju'zi siyasiy kartasinin' bunnan bilay quraliwina u'lken ta'sir jasaydi. Solay etip XV-XIV a'sirlaerdin' sheginde tariyxiy jan'a da'wir baslanadi. Basli sawda jollari jer orta ten'izinen Atlantika ham Hind okeanlarinan awisqannan keyin Qubla batis Evropa elleri- Portugaliya menen Ispaniya qolayli jag'dayg'a iye bolip, birinshi bolip, koloniyalar duze basladi ha'm koloniyalarg'a en' ko'p iyelik etken ellerge aylandi.

Ulli geografiyalik ashiwlarin' na'tiyjesinde xaliq araliq ken' xojaliq baylanislarinin' erasi baslandi ha'm du'nya ju'zlik xarakterge aylandi.

Evropanin' arqa-batis bo'liminde jaylasqan Niderlandiya (Gollandiya) ha'm Angliya ma'mleketlerinin' sawda satiq isleri rawajlandi. Antverpen porti duniya ju'zlik sawda orayina aylandi.

Ulken ko'lemde koloniyalardi talaw ha'm qanaw birinshi kapitaldin' toplaniw deregi boladi, sonin' tiykarinda ha'zirgi kapitalistlik o'ndiris rawajlanadi.

XVI-a'sirde Ispaniya duniya juzinin' en' iri ma'mleketi bolip sanaladi. Evropada Portugaliya, Qubla Ispaniya, Belgiya, Niderlandiya Ispaniyanin' qol astinda boldi. Sonday-aq Meksikanin' ko'plegen iri rayionlari, Kaliforniya, Florida, Kuba, Peru, Uili, Kolumbiya, Venesuela Argentina, Filippinler, Aljir, Tunis, Tripolitaniya ha'm t.b. Ispaniyag'a qaradi. Biraq Ispaniya o'zinin' o'ndiriwshi ku'shlerin rawajlandiriwg'a kewil bo'ledi. Altin kanlari tawsila basladi, bul onin' ha'lsirewine alip keldi, onnan paydalanip kapitalistlik rawajlaniw jolina tusken eller Ispaniyanin' jen'e basladi. XVI a'sirdin' 60-70-jillari Niderlandiyag'a revaliwtsiyanin' na'tiyjesinde Gollandiya Respublikasi duzildi. Ispaniyanin' idiraw protsessi ku'sheydi.

Angliya ekonomikalik ha'm a'skeriy quwati o'se basladi, ten'iz arqali sawdasi rawajlandi. Manufaktura o'ndirisi rawajlandi. Ispaniya ha'm Niderlandiya menen urisip, olardin' ko'p koloniyalarin tartip aldi.

XV-a'sirdin' aqirinda Frantsiya bir ma'mleketke birigip duniya ju'zlik sawdada, Evropanin' siyasiy turmisinda onin' ahmiyeti o'se basladi. Batis Evropa ellerinin' tobar-aqsha qatnaslari rawajlanip, koloniyalarin ken'eytiwge eristi. XVI-a'sirde evropa ma'mleketleri koloniyalarinin'awil xojaliq mulikshiliklerin paydalanip qant qavmisi, temeki, kofe, son'iraq paxta pilantatsiyalarin du'zdi.

Plantatsiya xojaliqlarinda isletiw ushin qullar alip kelindi. Qul sawdasin birinshi bolip Portugallar basladi, qul sawdasi menen anglishanlar, gollandlar, frantsuzlar shug'ilandi. Qullardi Afrikadan alip ketip turdi.

Gollandli Tasman 1642-1644-jillari Avstraliyani aship onin' arqa-batis jag'alarin izertledi. Anglishan Kuk 1770-jili Avstraliyanin' shig'is jag'alarin izertledi, keyin Avstraliyani Angliyanin' koloniyasi dep jariyaladi.

XVII a'sirdin' aqiri ha'm XVIII a'sirde shig'ista rossiya batista Angliya ha'm Frantsiya Evropanin' en' ku'shli elleri boldi.

Arqa Amerika, Frantsiya ha'm Angliya o'z koloniyalarina aylandi.

Angliya menen Frantsiya arasinda uris bolip, anglishanlar frantsuzlardin' iyelik etken jerlerin tartip alip, ozine qaratqan edi.

Arqa Amerikadag'ı Kanadadan basqa koloniyalar g'a'rezsizligi ushun uris 1775-1783-jillari uris jurgizip Amerika qarama Shtatları degen ma'mleketin duziwge eristi.

1789-1794-jillardag'ı Angliyadag'ı sanaat awdarıspag'ı, ha'm frantsuz revolyutsiyası adam ja'miyetinin` rawajlanıwına ulken ta'sir etti. Evropanın` ko'p ellerinde feodalizm saplastırılıp birotala kapitalizm ornatağı.

XIX-a'sirdin` basında, napalion urısına shekem Evropanın` en` iri elleri Rossiya, Angliya, Frantsiya, Avstriya ha'm Turkiya boldı.

Turkiya Aziyanın` ulken aymag`na, Evropanın` Balkan yarım atawına iyelik etti. Bulardan basqa germaniyanın` ha`zirgi aymag`un`da 300ge shamas ha'm halqınun` sanı boyınsha ulkenleri Rassiya, Saksoniya edi. Basqa ma'mleketlerden Ispaniya, Portugaliya, Gollandiya, Shvetsiya, Daniya ha'm Norvegiya sonday-aq ulken emes ispaniya ma'mleketleri boldı.

1812-julg'ı napoleon urıslarınun` na'tiyjelerinede tek Aigliya, Rossiya, Turkiya ga'rezsiz ma'mleketler bolıp sanaladı.

1815-julg'ı Vena kongresinen keyin Evropa ellerinin` ma'mleketlik shegaraları o`zgerdi. Finlyandiya, Bessarabiya, Pol'shanun`, shig'ıs bo`limi Rossiyaga bekitildi. Mal'ta ha'm Ion atawların, Gibraltardı Angliya aldı ha'm Jer Orta ten`izinde ustemlik jag`dayg'a iye boldı.

Ga'rezsizlik ushun gurestin` na'tijesinde Italiya ha'm Portugaliyanın` koloniyalarınan mustaqıl 20 respublika payda boldı. Bul ma'mleketlerge shet el kapitalı, a`sirese aigliyanın`, son`uraq amerikanın` kapitalı ken`nen ene basladı.

Balkan yarım atawında milliy azatlıq gurestin` na`tiyjesinde Turkiyanın` iyelik etken elleri Gretsiya. Rumuniya, Bolgariya, Chernogoriya ha`m Serbiya azat boldı.

1860-1870-jılları Italiyanın` barlıq aymaqları birlesti, tek Vatikan oz aldına qaldı. Prussiya menen Avstriya arasındag`ı, Frantsiya menen Prussiya arasındag`ı (1870-1871 j.) urıslardın` na`tiyjesinde german ma`leketleri birlesip Germaniya ma`lekestin duzdi.

Frantsiyanın` bay Lotaringiya ha`m Elzas bolimlerin Germaniya ozine qaratıp aldı. Na`tiyjede Oraylıq Evropada ekonomikalıq kushli ma`mlekege aylandı. XIX-a`sirdin 60-j`shları Avstriya Vengriya monarxiyası duzildi.

XVIII-a`sirdin ekinshi yarımı, XIX-a`sirdin` 50-60-jıllardag`ı sanaat awdarıspag`ının` na`tiyjesinde, temir jollar qurılıp evropa ellerinin` kobisinde sanaat rawajlandı. Aziyada kapitalistlik jolg`a Yaponiya tusti.

XIX-a`sirdin` 60-70-jıllarına kapitalistlik eller ta`repinen ele alınıbag`an jer sharına elede ken` aytaqlar bar edi.

Afrikanın` tek 1/10 bolegi 1876-jılg`a epropa ellerinin` kaloniyası edi. Aziyanın` yarımı, Tınısh okean atawları g`a`rezsiz bolıp qalıp edi. Koloniyalardın` ko`bisi Angliyanın` qolın`da boldı. Frantsiyanın` iyelik jerleri onsha ulken emes edi. Son`uraq Kiprd ozine qaratıp aldı. Nalol`on basıp alg`an Avstriya imperiyasının` burıng`ı iyelik jerleri ozine qaytarılıp berildi sonın` ishinde Belgiya menen Ioraviyada berildi. Bulardan basqa 'Zal`tsburg penen Tirol` Lombardiya ha`m Venetsiya Avstriyag`a biriktirildi. Prussiya Polısha menen Shvetsiyanın` esabınan ulken aymaqlardı aldı. Gollandiya menen avstriyalıq Niderlandlar (Bel`giya) Niderlandlar dep atalatug`ın bir ma`mletket bolıp biriktirildi. Kongreste Shvetsariya Auqau ta`n alındı, ol ta`ngi bay ta`replik jariyaladı. Ispaniya menen Portugaliya 1812-jılg`a deyin shegaraların`da qaldı Germaniyanın` aymag`ındag`ı ma`mlektlerdin` sanı qısqrıp, 30 dan aslam ma`mletket qaldı.

Biraq, Vena kongresi boyınsha qabıl alıng`an Evropanın` aymaqlıq bolikleniwi bekkem bolgan joq. XIX-esirdegi revolyutsiyalar ha`m urıslardın` na`tiyjesinde kop ellerdin`. ma`mletketlik qurılısı, siyasiy kartsına o`zgerisler endi.

Napoleon ustinen jenisten keyin Angliyanın quwatı tag`ıda ku`sheydi. hindstandı tolg`ı menen ozine qaratıp alıp, ulken ldi basqarıwdı o`z qolına aldı. Tınısh ha`m hind okeanlarında a`huiyetli tayanış punktleri Aden, Singapurdı basıp aldı. qıtaydın` Syangan (Gonkong ataun tartıp aldı. Sonday-aq Frantsiya ha`m AqSh da Qıtaydı ma`jburlep sha`rtnamag`a qol qoydırıp qıtaydın ashıq portlarında qıtaydın nızaularına bagınbay o`zlerinin` politsiyasın tuttı.

XIX-a`sirdin` birinshi shereginde qubla ha`m Oraylıq Amerikanın` siyasiy kartasında ulken ozgerisler ju`z berdi. Frantsiyanın`, qol as`ggın`da Aljir, V`etnam boldı. Sonday-aq Ispaniya, Portugaliya, Niderlandiyada koloniyalar boldı. Jas kapitalistlik eller bolg`an - AqSh, Yaponiya, Germaniya, Italiyanın` koloniyaları bolmadı.

XIX-a`sirdin` ayag`ı, XX-a`sirdin` basın`da iri ma`mleketlerde sanaat rawajlandı. Bir a`sirdin` ishinde dun`ya ju`zlik xojalıq ozinin rawajlanıwında ulken adım attı.

Sanaattın` rawajlanıw da`rejesi boyunsha 1860-jılı Angliya, Frantsiya birinshi orında boldı. Al XIX-a`sirdin` ayag`ı, XX-a`sirdin` basında AqSh, Germaniya alg`a shıqtı. Biraq, koloniyalarınun` kolemi ha`m baylıg`ı boyunsha Angliya birinshiligin saqlap qaldı. Sonday-aq teniz flotunun` rawajlanıwı, sırtqı sawda aylanısı, kapitaldı eksport jasaw boyunsha da birinshi orında qaldı. Frantsiya koloiyalarınun`, kolemi boyunsha, kapitaldı eksport jasaw boyunsha ekinshi ornnda qaldı. Sanaat o`ndirisi, sırtqı sawda, teniz flotunun` rawajlanıwı boyunsha Germaniya ekinshi orung`a shıqtı. Angliyadan Frantsiyag`a, Gollandiyadan ko`p artta boldı.

Sanaat, awıl xojalıg`ı ishki bazarına kenligi boyunsha - AqSh birinshi orung`a shıqtı, biraq basqalarg`a qarag`anda koloniyaları az boldı. Dun`ya ju`zinin` monopoliyalar ha`m ayırım imperiyalistlik ma`mleketler ta`repinen aymaqlıq bolisiliwi tamam boldı.

Barlıg` bolıp 1900-jılǵa imperialistlik ma`mleketlerdin` iyelik jerleri 73 mlk  $km^3$  (barlıq qurg`aqlıqtın` 55 % i), xalıqı 530 mln adam (dun`ya ju`zi xalqınun` 35 % i) boldı.

1876-JILDIN 1913-jvlg'a deyin Ullibritaniya qubla, Shıg'ıs ha'm Batis Afrikada ha'm Lziyada ulken aymaqlarga, Frantsiya Afrikada menen Aziyada ha'm Tınışh okeanda kop koloniyalarg'a iyelik etti. Jas eller bolg'an AqSh, Germaniya, Yaponiya, Italiya koloniyalıq basın alıw jolına son'ıraq tu'sti. Sog'an qaramastan 1914-julg'a shekem Germaniya afrikada bir qansha jerlerdi, okeanlardı atawlardı. AqSh tınışh okeanında Gavay ha'm Filippin atawların basıp aldı. Latın Amerikasınun' bir qatar respublikaların ozine aylandırıp aldı. 1885-jıldan baslap Italiya afrikada Eritreyanı 1911-1912-junları Turkiyadan Liviyanı tartıp aldı.

Bel'giya Ekvatorlıq Afrikadag'ı en' bay aymaqta Bel'giya Kongosı degen koloniyasın du'zdi. Solay etip XX-a'sirdin basına dun'ya ju'zi bolinip boldı. 1914-julg'ı dun'ya ju'zi aymag'anun' 75 mln km² i (56 %), xalqınun' 3/4 bolimi koloniyalar boldı.

En' jan'a da'wirdin' baslanıwı dun'ya ju'zi siyasiy kartasınun' du'ziliwinde 1-dun'ya ju'zlik urıstın, tamamlanıwı menen baylanıstırıladı. 1890 ha'm 1914-jılı Evropada bir birine qarama- qarsı imperialistlik ellerden eki topar eller, eki birlespe yag'nun blok payda boldı. Blar bir jag'unan Ullibritaniya, Frantsiya ha'm Rossiya yag'ny Antanta ekinshisi Germaniya, Avstro-Vengriya ha'm Ispaniya boldı. U'shlik awqam Germaniya, Avstro-Vengriya, Italiya 1882-jılı du'zilgen edi. Biraq Italiya menen onun' awqamlaslarınun' arasında qatnas shiyelenisti. XIX a'sirdin' aqırınan baslap Germaniya dun'yanı qaytadan bolisiw ushun urısqa tayarlıana basladı. Antanta Germaniyanı qa'wipli qarsılastı sıpatında qarap onnan burın Jaqın Shımgıs ellerin o'z ara bo'lisiwdi maqset etip qoydı.

1914-JILI avgustta Germaniya Antantag'a qarsı urıs basladı. 1915-jılı u'shlik awqam buzılıp, Italiya onnan shıqtı ha'm Antanta ta'repine ottı. Turkiya Germaniya ta'repine 1914-JILI Bolgariya 1915-JILI ottı.

Antanta ta'repinde Rossiya, Ullibritaniya, Frantsiyadan basqa Bel'giya, Lyuksemburg, Serbiya, Cheriogoriya, son'ıraq Portugaliya, Italiya, sonday-aq Rumuniya ha'm Gretskya urısqa qatnast').

Antanta ta'repinde Yaponiyada urısqa tusıp Germaniyanun' Tın'ish okeanındag'ı iyelik atawların basıp alıw menen sheklendi. AqSh Atlanta

ta`repinde 1917-jıLI aprelde urısqa tu`sti. Qıtay, Braziliya basqada birqansha Latin Amerika elleri Germaniya menen urıs jagdayında turdı.

1914-jıLI 1-avgusta baslang`an 1-dun`ya juzlik urıstın` tiykarg`ı maqseti bo`lingen du`n`yanı qaytadan bolisiw edi.

Bul urıs 1918-jılg`a deyin sozıldı. Urıstın`, basında 1917-jıltı noyabr`de Rossiyada oktyabr` revolyutsiyası ornadı. Birinshi sotsialistik ma`mleket payda boldı.

Birinshi dun`ya juzlik urıs Germaniya ha`m onun` awqamlaslarının, tolıq jetsiliwi menen tamam boldı. Bul en` jan`a tariyxtın` birinshi etabı edi.

1919-JILI yanvar`-iyun` aylarında Versal` qalasında Parij konferentsiyası shaqırıldı, og`an germaniyag`a qarstı urısqa g`w eldin` deligatsiyası qatnastı. Konferentsiya 28-iyun` 1919-jıltı Germaniya menen pitim sha`rtnamasına qol qoyılıw menen tamam boldı.

(II-du`n`ya ju`zlik urıstan keyingi da`wir). Evropanın` siyasiy karatsındag`ı o`zreislerden basqa aldı menen du`n`ya ju`zlik koloniyalıq sistemanın` qıyrawı, Aziya, Afrika, Okeanda latin Amerikasında ko`plegen g`a`rezsiz ma`mleketlerdin` payda bolıwı menen xarakterlenedi.

Koloniyalıq ha`m g`a`rezli ellerdegi xalıqlardın` milliy –azatlıq ha`reketlerinin` na`tiyjesinde Aziya Afrikanın`, Latin Amerikası ha`m Okeaniyanın` siyasiy kartasında u`lken o`zgerisler alıp keldi. Aziyada Ullıbritaniyanın`, Frantsiyanın`, Niderlandiyanın` koloniyaları g`a`rezsizligin ja`riyalap jan`a ma`mleketler payda boldı. Olar Birma Indoneziya, Hindistan, Fakstan, Malayziya fidiratsiyası Kambodja Laos, Shirri-lanka Koriya Ruspublikası, Bruney, Iordaniya, Livan, Sirya, Pilippin, Izrayil, Afrikada-Liviya, Marokko, Tonis, Sudan, Gana, oraylıq Afrika Respublikası. Bul eller 1959-jılg`a deyin g`a`rezsizliklerine eristi.

1960-jıltı BMSH nın` bas asanbliasının` XVI sessiyasında barlın` koloniyalarg`a g`a`rezsizlik beriw boyınsha ma`lese ko`terilip bul urıstı koloniyalarg`a iyelik etip otırg`an ha`m AQSh tan basqa barlıq ellerdin` diligatsiyaları maqulladı.

1960-jıldın` o`zinde Afrikada 17 jan`a suberen ma`mleketler payda boldı. 1965-julg`a Afrika, Aziya, Amerikanın` alpıstan aslam koloniyalıq ellerdi g`a`rezsizligine eristi, Afrikanın` o`zinde g`a`rezsiz ma`mleketlerdin` sanı qu` g`a jetti. Ha`zirgi waqıtta Afrikada birde koloniya qalg`an joq, 1950-jıldın` basına Afrika tek 4 g`ana g`a`rezsiz ma`mleketler blg`an bolsa, ha`zir o`n` suberen ma`mleketler bar. Aziyada 60-jıllardan keyin Ullıbritaniyanın` qol astınan Qubla Batis Aziyada, Kipir, Kuvit, IAR, Oman, Baxrin, Tatar, birlesken arab a`mirlikleri, qubla Aziyada –Bangladen, Mal`div Respublikası, Shiri-lanka shıqtı, ha`zir bul regionnın` barlıq elleri suberenli ma`mleketler. Qubla shıg`ıs Aziyada a`9u`q-jılı Malayziya, Singapur, Sabax ha`m Saravak birikgip Malaiyziya pidiratsiyası dep ataldı. Singapur 1965-jılı fidiratsiyanın` quramınan shıg`ıp o`z aldına ma`mleket boldı. Oraylıq ha`m Shıg`ıs Aziyada urıstan keyin ekinge bo`linip qalg`an Koriya xalıq demokratiyalıq Respublikası menen Koriya Respublikası 1991-jılı BMSH g`a ag`za etip alınıwı a`hmiyetli wazıypa boldı. Mongoliya Xalıq Respublikası ha`zirgi waqıtta Mongol, Uls dep ataladı ha`m bazar ekanomikasın endirip atur. Tayvan` atawına Yaponiyadan azat etilgennen keyin 1949-julg`ı Revolyutsiyadan son` Qıtaydın` burıng`ı hu`kimetnin` qaldıqları qashıp kelip Qıtay Respblikasının` hu`kimetin du`zdi. Biraq Qıtay xalıq Respublikası onı ta`n alg`an joq. Tayvan Qıtay Respublikası dep ataladı, ol da QXRDI ta`n almadı, onı o`zinin` materiklik aymag`ı sıpatında qaraydı. Pikin G`bir ma`mleket -eki sistemaG` formulası astında birigiwdi al Taybod G`bir el, eki hu`kimetG` formulası astında birigiwdi usnadı. Biraq awqam ko`p jıllardan berli o`zgermey turıptı.

Qıtay sotsiallistlik el bolıp qalmaqta, Biraq bazar ekonomikasın engizip atur. Ha`zirgi Tayvan G`jan`a industriallıG` el bolıp sanaladı. 1977-jılı Qıtayg`a Ullıbritaniyanın` koloniyası Gonkong qaytarılıp berildi.

Latın Amerikasında 60-jıldan keyin Angliyanın`, Frnatsiyanın`, Nederlandiyanın`, AQSh tın` burıng`ı koloniyalarınan a`g` g`a`rezsiz ma`mlket payda boldı. Solay etip ha`zirgi waqıtta bul regionda qq g`a`rezsiz ma`mlketler bar.

60-jıllarg`ı koloniyalıq sistemanın` ıdırawı Okeaniya atawlarında da u`lken o`zgerislerge alıp keldi. Siyasiy g`a`rezsizlikke erisken jan`a on ma`mleket payda

boldı. Olar burın Angliyanın` AQSh tın` jan`a Zilandiyanın`, Frantsiyanın` iyelik atawları edi. Olardın` altawı Angliya doslıq awqamına kiredi.

Koloniyalıq sistemanın` qıyrawının` na`tiyjesinde ekinshi jer ju`zlik urıstan keyin jan`a ju`zden aslam ma`mleketler payda boldı.

En` jan`a tariytın` u`shinshi etavı 90-jıllardın` basınan baslandı ha`m bul etap ha`zirde dawam etip atır. Du`n`ya ju`zinin` siyasiy kartasında jan`a sanlı o`zgerisler ju`z berip adamzat du`n`yasının` sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m ja`miyetlik siyasiy tumısına u`lken ta`sir jasadı. Bul etapqa to`mendegilerdi kirgiziwge boladı.

Sovet sotsialistlik Respublikası Soyuzının` 1991-jılı tarqalıwı; Bul waqtı da`slep Baltik boyı Respublikaları –Latviya, Litva, Estoniya o`zlerinin` siyasiy g`a`rezsizligin ja`riyaladı olardan keyin O`zbekstan, Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Azerbaydan, Gruzıya, Armeniya, Qazaqstan, Tu`rkmenstan, Qırğ`ızıstan, Ta`jikstan, Moldoviya Respublikaları g`a`rezsizligin ja`riyalar, burıng`ı SSSR dın` ornında a`o` siyasiy g`a`rezsiz ma`mleketler payda boldı, olar BMSH g`a` ag`zalıqqa qabıl alındı.

SSSR dın` ornında payda bolg`an g`a`rezsiz Respublikalarlardın` Valtik boyı ellerinen basqaları G`a`rezsiz Ma`mleketlerdin` Doslıq Awqamın (G`MDA) du`zdi. Olardın` arasında ekonomikalıq-sotsiallıq, siyasiy birge islesiw boyınsha sha`rtnama du`ziwdin` olardag`ı qatnas sol sha`rtnama tiykarında ju`rgizildi.

1989-1990-jılları Shıg`ıs Evropadag`ı sotsialistlik ellerde G`juwasG` xalıq-demokratiyalıq Revolyutsiyalar ju`zege asırıldı. Eki Germaniya ma`mleketi G`DR ha`m GFR 1990-jılı 3 –oktyabr`de birikti. Burıng`ı sotsialistlik ellerdin` a`skeriy siyasiy awqamı Varshava sha`rtnaması sho`lkemi (BShSh) ha`m ekonomikalıq awqamı bolg`an, ekanomikalıq o`z-ara ja`rdem ken`esi (EO`JK) o`z islerin toqtattı. Bul awqam tek Evropada g`ana emes, sonın` menen birge du`n`ya ju`zinde siyasiy ha`m ekanomikalıq jag`dayg`a shıntıldı ta`sir etti.

Yugoslaviya Fidirativ Sotsialistlik Respublikası (YuFSR) tarqatılıp, onın` quramındag`ı Respubliklardan Slovakiya, Bosliya ha`m Gertsegovina,

Makidoniya, Xorvatiya, Egoslaviya Sobzlıq Respublikası (Serviya ha'm Chernogoriya quramında) siyasiy g'a'rezsizliklerin ja'riyaladı.

Bul buring`ı fidiratsiyada siyasiy krizis kesinlesip, ol puxaralıq urısqa ha'm milletler aralıq ja`ngelge alıp keldi.

Buring`ı Chexoslovakiya tarqalıp g'a'rezsiz eki ma`mleket Chexiya ha'm Slovakiya payda boldı. (1-Yanvar` 1993-j)

Du`n`yanın` basqa bo`leklerinde de birqansha o`zgerisler boldı. a`990-julı mayda Yemen Arab Respublikası (IAR) menen Yemen Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (IXDR) Milliy epikalıq tiykarında birigip paytaxtı Sana qalası bolg`an Yemen Respublikasın du`zdi. Afrikadag`ı en` son`g`ı koloniya Nandiya g'a'rezsizligin aldı. Okeanda jan`a suberenli ma`mleketler Mikroneziya Pidirativ Shtatları Marshalovlar atawları Respublikası, AQSh tın` qolında bolg`an aymaqlardan du`zilgen –Arqa Mariyan tawları, Doslıq awqamı ma`mleketleri payda boldı. Qızıl ten`izdin` jag`asındag`ı efopiyanın` provintsiyası bolg`an Eritreya ma`mleketi g'a'rezsizligin ja'riyaladı. Du`n`ya ju`zi siyasiy kartasında keleshek o`zgerislerdin` ko`lemi ko`p milletli ellerde Etnikalıq ma`deniy protseslerdin` barısında eller ha'm xalıqlar arasındag`ı ekanomikalıq, siyasiy ha'm ma`deniy qatnaslardın` xarakteri boyınsha belgilendi.

Ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zi kartasında 230 g'a shamalas eller ha'm aymaqlar bar. Solardın` 190 nan aslamı g'a'rezsiz ma`mleketler. Qalg`anları o`zlerin o`zi basqarmaytug`ın Ullıbritaniya, Frantsiya, Niderlandiya, Fartugaliya, AQSh, Avtriya, Jan`a Zilandiya ma`mleketlerinin` qaramag`ındag`ı aymaqlar ma`mleketlerdin` sanı ko`p bolg`anlıqtan, olardı toaprlarg`a bo`liwdi talap etiledi. Ellerdin` ma`mleketlik qurılıs basqarıw formaları, aymaqlıq qurılısı, siyasiy du`zimi haqqında ekinshi kursta so`z etildi. Ha`zir qısqasha yadqa salamız.

Basqarıwdın` Respublikalıq forması ha`zirgi waqıtta du`n`ya ju`zi ma`mleketlerdin` 140 dan aslamı Respublikalar. Nızam shıg`arıwshı ha`kimiyat farlamentke, atqarıwshı ha`kimiyat hu`kimetke tiyisli boladı.

Monarxialıq ma`mleketlerge du`n`ya ju`zinde 30 el jatadı. Sonun` ishinde Evropada 12, Aziyada-14, Afrikada-3, Okeanda 1. Olardın` arasında imperiya,

korollıq, kniyazlıq, vertsoglıq, sultanatlar, emirattlar bar. Teokratılıq monarxiyalar : Vatikan, Sawdiya Arabıstanı ha`m Bruniy ma`mleketleri. Bul ellerde ma`mleketti basqarıw atqarıwshı ha`kimiyat, dindi basqarıw bir adamnıń yag`nıy Monarxtıń qolında boladı. Monarxiyalıq ellerdin` basım ko`pshiligi kontstetuttsiyalıq Monarxiyalar. Bul ellerde haqıyqıy nızam shıg`arıwshı ha`kimiyat parlamentke atqarıwshı ha`kimiyat hu`kimetke tiyisli. Monarx simvol esabında sanalıp, patshalıq (korollıq) etedi de, atqarıwshı ha`kimiyatı basqarmaydı. (Ullıbritaniya, Norvegiya, Shvetsiya, Yaponiya t.b.) Avsalyut monorxiyalıq ellerde bar. Bul ellerdin` hu`kimetleri, basqada organları tek Monarxtıń aldında juwap beredi, geyparalarında ulıwma parlament joq yamasa ol ken`esshi rolin atqaradı. (Saudiya Arabıstan, BAE, Oman, Bruniy, Kubent h.t.b.) A`dette Monarx o`mirinin` aqırına deyin berilip nasilden-na`silge o`tedi. Al Malaziya ha`m BAE Inde Monarxlar besjıl mu`ddetke saylandı.

Ma`mleketlerdin` adminstrativlik aymaqlıq qurılısınun` baslı eki forması barN` Unitarlıq ha`m Fidirallıq ma`mleketler. Unitarlıq ma`mleket –barlıq aymaqları bir oraydan basqarıladı, ma`mleketlik organları bir sistemada, bir konstituttsiya bar. Ellerdin` basım ko`pshiligi usunday ma`mleketler. Fidirativlik forması birqansha ma`mleketlik aymaqlar bolıp olar belgili da`rejede siyasiy jaqtan o`z g`a`rezsizligine iye, aymaqlarınun` o`zlerinin` konstetuttsiyası boladı (AQSh, Hindstan, Kanada, GFR Rossiya t.b.). Ma`mleketlerdin` aymag`ınun` ko`lemi ha`m xalıqınun` sanına qaray toparlarg`a bo`liw ken` en jayg`an.

Aymag`ınun` ko`lemine qarap ha`r birinin` maydanı 3 mln km<sup>2</sup> den artıq en` u`lken jeti ma`mleketti bo`lip shıg`arıwg`a boladı. Olar: Rossiya 17075 mın`, Kanada 9976, QXR 9561, AQSh 1373, Braziliya 8512, Avstriya 7687, Hindistan 3288 mın` km².

Bul ma`mleketlerdin` aymaqları pu`tkil qurg`aqlıqtın` yarımınan aslamın quraydı.

Soday aq du`n`ya ju`zi ellerinin` ishinde ha`r birine xalqı 100 mln adamnan asatug`ın en` iri on ma`mleket bo`lip ko`rsetilgen olar Qıtay, 1255.1 Hindistan 975.8, AQSh 270.3, Indoneziya 206.5, Indoneziya 206.5, Faktsan 147.8, Rossiya

147.1, Bangladesh 124.1, Yaponiya 125.9, ha'm Niderlandiya 121.8, mln Adam. Sonun` menen birge ju`da` mayda G`Mikro ma`mleketlerG` de bar. Mıalı: Evropada, Monako, Andorra, Vatikan, Lixteshtin, San-Marino.

Bir milletli ellerde bar Yaponiya, Shvesiya h.t.b Ko`p milletli eller bar. Olardan Hindistan, Rossiya, Niderlandiya, AQSh t.b. ellerdi ko`rsetiwge boladı. Ta`biyiy resurslarg`a bay, ha'm jarlı ma`mleketler bar. Ma`mleketler ko`binege geografiyalıq ornınun` o`zgesheligine qarata toparlarg`a bo`linedi. Bul o`zgesheliklerine qarap ten`iz jag`alawlarındag`ı, yarım atawlardag`ı, atawlardag`ı, arxipelaklardag`ı eller bolıp bo`linedi. Aymag`ı tikkeley ten`izge shıg`almaytug`ın 40 qa jaqın ma`mleketler bar, olardı ayırıqsha toparg`a jatqızadı. Bul sawda jolları menen du`n`ya ju`zlik okeanlardın` baylıqlarınan tikkeley paydalanıw mu`mkinshiliklerinen qıyınlastıradı. Du`n`ya ju`zi ellerin tek maydanınun` u`lken-kishiligi, geografiyalıq jaylasqan ornı boyınsha g`ana toparlarg`a bo`lip qoymastan, sonun` menen birge basqada ko`plegen ko`rsetkishleri esapqa alınıp toparlarg`a bo`lendi. Eller ekanomılıq ha'm sotsiallıq rawajlanıw da`rejesi tariyxıy ha'm siyasiy ta`replerin de qarap toparlarg`a bo`linedi. Ko`p waqıtlar dawamında ilimiy a`debiyatlarda ma`mleketlerdin` qaysı ja`miyetlik –ekonomikalıq formatsiyalarg`a jataug`ınlıg`ı esapqa alınıp, kapitalistik (plan ekanomika) eller dep toparlarg`a bo`linip kelindi. Onın` u`stine g`a`rezsiz rawajlanıwı jolına tu`sken burıng`ı koloniyalar ha'm g`a`rezli aymaqlardı ayırıqsha toparg`a G`rawajlanıp kiyaturg`an ellerG` (yamasa G`u`shinshi du`n`ya elleriG`) dep bo`linedi. Endi sotsializm sistemasınun` ıdırawına baylanıslı bunday etip bo`liw artta qaldı. Ellerdı toaprlarg`a bo`liw ilimiy a`hmiyetinen basqa a`meliy a`hmiyetke de iye. Ma`selen BMSH du`n`ya ju`zi ellerinin` bunnan bılayda rawajlanıw strategiyasın islep shıg`ıwda finas yamasa gumanitar jag`ınan ja`rdem ko`rsetiw ushın ju`da` to`men rawajlang`an ellerdin` toparın anıqlaydı. Bul topardı tiykarg`ı u`sh belgi menen bo`lip shıg`aradı.

Olar xalqınun` jan basına keletug`ın da`ramatı ju`da` to`men: Xojalıg`ınun` strukturasında islep shıg`ırılıwshı sanaattın` u`lesi -10 % ten to`menU` xalıqtın` egere adamlarınun` ishinde sawatsızlardın` u`lesi -80 % ten aslam 1990-jıldın`

basında bul toparg`a 40 eldi jatqardı: Mısalı, Avgastan, Gaytiy, Gvineya, Bangladesh, Laos, Nipal, Butan, Mali, Mozanbik, Somali, Burindi, Charp, Efiopiya h.t.b. Ha`zirgi waqta sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m siyasiy rawajlanıw xarakterin esapqa alıp, du`n`ya ju`zi ellerin u`sh toparg`a bo`liw qabıl alung`an:

-Ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketler :

-Kemirek rawajlang`an eller (BMSH terminologiyası boyınsha G`rawajlanıp kiyatırğ`an ellerG`)

-Ekonomikası o`tiw da`wirindegi eller (post-sotsialistlik) ha`m sotsialistlik eller. Son`g`ı toaprg`a burıng`ı SSSR dın` Respublikaları. Oraylıq ha`m Shıg`ıs Evropa elleri, Amerikadag`ı Kuba sonday-aq Qıtay, Vetnam, Mongoliya ha`m Koriya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (KXDR) kirgizilgen. Burın olar sotsialistlik lager elleri bolg`an.

SSSR tarqag`annan keyin 1990-jıllardıń basınan baslap bul topar ellerdin` ko`binsinin` siyasatı ha`m ekonomikası u`lken o`zreislerge ushıradı. Olar bazar qatnasıg`ının` du`n`ya ju`zlik sistemasına kiriw ushın umılmaqta. Bul ma`mleketlerdegi o`zgeris protsesleri standart reformanın` sheginen shıg`ıp teren` ha`m sistemalı xarakterge iye bolamqta. Du`n`ya ju`zinde tek to`rt ma`mleket burıng`ıday sotitsalistlik bolıp qalmaqta. Olar: Qıtay, Kuba, Vetnam ha`m KXDR. Biraq, bul ellerdin` de ekonomikası menen siyasatında aytarlıqtay o`zgerisler ju`z berip atır.

Xalıqtın` jan basına keletug`ın da`ramat az postsotsialistlik ellerdin` geyparaları G`rawajlanıp kiyatırğ`anG` eller statusın alıw niyetinde ekenligi tuwralı bildirdi. Mısalı, burıng`ı Yuraglaviya Respublikaları Vetnam, G`MDA nın` Orta Aziya Respublikaları. Bul xalıq aralıq bankler menen Xorlardan (FONO) kredit alıw ushın jen`illikler ha`m ha`r qıylı ja`rdemler alıw ushın huqıq beredi.

Paydalanilg'an a'debiyatlar

1. Karimov I.A. O'zbekistan buyuk kelajak sari. T., O'zbekistan. 1998. 68 b.
2. Bogdanov O. P. O'zbekistan hayvonlari T. Uqituvchi, 1983, -320 b.
3. Nartov N.A. Geopolitika, M., Siyasiy a'debiyatlar baspasi. 2002 234 b.
4. Rafikov A.A. Azimov Sh. Amaliy geografiya. T., Uqituvchi, 2000 234 b.
5. G'ulomov P., Xasonov A. Turkiston tabiiy geografiyasi. T., Uqituvchi. 1997. 60 b.
6. O'zbekistan entsilopediyasi. T., O'zbekistan milliy entsilopediyasi „Davlat ilmiy nashrieti“ 2001, 3,4-t, 2002. 5-t. 2003.

Xodjaeva G.A. nin' Geosiyosat pani boyinsha lektsiyalar teksti. No'kis-2006

Paydalanilg'an saytlar

Ziyonet.uz

Ref.uz